

स्त्री, स्त्री-संवेदना आणि स्त्री वेदना यामध्ये महत्वपूर्ण लेखन करणाऱ्या लेखिका : नीरजा

प्रा. डॉ. रवींद्र कांबळे

श्री एम.डी. शाह महिला कॉलेज मालाड, मुंबई

नीरजा या मराठीतील स्त्रीवादी कथाकार आणि कवयित्री म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मराठीतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक व समीक्षक प्राचार्य म.सु.पाटील यांच्या त्या कन्या आहेत. त्यांना साहित्यिक आणि शैक्षणिक असा वारसा घरातूनच मिळालेला आहे. निरन्वय, वेणा आणि स्त्रीगणेशा हे त्यांचे तीन कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. जे दर्पणी बिंबले आणि ओल हरवलेले माती हे दोन कथासंग्रह त्यांचे प्रसिद्ध आहेत. अलीकडेच 'निरर्थकाचे पक्षी' हा त्यांचा कवितासंग्रह प्रकाशित झालेला आहे. नीरजा यांचा पहिला कवितासंग्रह 1987 मध्ये प्रकाशित झाला आणि त्याच्यानंतर 1994 मध्ये खऱ्या अर्थाने त्यांना 'वेणा' या कवितासंग्रहाच्या माध्यमातून ओळख मिळाली. स्त्रीवादी विचारसरणी आणि परखडपणा हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष आहेत. त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे आणि त्या मृदू स्वभावाचे आहेत. त्यांच्या कवितेतील स्त्री विषयक जाणिवेचा अत्यंत तरल व संवेदनशील आहेत. स्त्रीवाद त्यांनी केवळ उथळपणाने स्वीकारलेला नाही तर त्यांचा तो एकंदरीत दृष्टिकोनच या ठिकाणी व्यक्त झालेला आपल्याला पहायला मिळतो. स्त्री, स्त्री-संवेदना आणि स्त्री वेदना हीच नीरजा यांच्या एकूण कवितेची त्रिसूत्री आहे. स्त्रियांच्या परिस्थिती विषयी त्या पोट तिडकीने बोलताना दिसतात आणि त्यांचे प्रश्न देखील त्याच पद्धतीने मांडताना दिसतात. स्त्री पुरुष विषमता कुठेही जाणवली तरी त्या आपल्या विचारातून भावना व्यक्त करतात. विषमतेला पोसणाऱ्या परंपरेचा आणि परंपरेच्या निषेध मात्र तेवढ्याच त्या गांभीर्याने करताना दिसतात. सुरुवातीच्या लेखनामध्ये केवळ स्त्रीवादाच्या अंगाने त्या लिहित नव्हत्या तर एकूण स्त्रियांचे असणारे प्रश्न, स्त्रियांचे विषय असणारी जाणीव ते आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून व्यक्त करित होत्या. अभ्यास आणि चिंतन यातून स्त्रियांची विषयक जाणीव अधिकच समृद्ध होत गेली. त्यांनी स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून लेखन केलेले पहावे मिळते. किंबहुना आपण स्त्रीवादी लेखन करतोय याची त्यांना कल्पनाही नव्हती. प्रभा गणोरकर आणि वसंत आबाजी डहाके यांचा सहभाग असलेल्या एका परिसंवादात प्रभा गणोरकर यांनी नीरजा यांच्या कवितेला स्त्रीवादी कविता म्हणून संबोधले आणि तेव्हापासूनच नीरजा यांचा स्त्रीवादी लेखन करणाऱ्या लेखिका म्हणून उल्लेख केला जातो. सानिया व गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातील विशेष नीरजा यांच्या कवितेवर पडलेले दिसून येतात. शिरीष पै, मल्लिका अमर शेख यांचे लेखन त्यांना भावलेले पहावयास दिसून येते. त्यांची कविता स्त्रीवादी जाणीवाना समर्थपणे मांडणारी आहे. पण सुरुवातीला त्यांनी प्रेम, वियोग, मृत्यू, नातेसंबंध, पुराणपात्रे, मिथके, प्रतिमा, पाश्चात्य साहित्य आणि भारतीय धर्मग्रंथ तसेच धर्मग्रंथातील पात्रांच्या अनुषंगाने केलेले चिंतन त्यांच्या लेखनातून, साहित्यातून उमटले आपल्याला पहावयास मिळते. वेणा व स्त्रीगणेशामधून नीरजा यांची कविता ही अधिकच प्रगल्भ झालेले दिसून येते. बदलाची परिवर्तनाचे आणि स्त्री विषयक बांधिलकीची जाणीव त्यांच्या कवितेमध्ये उमटते. जीवनाकडे बघणारा मानव मुक्तीचा, स्त्रीमुक्तीचा किंवा स्त्रीपुरुष समानतेचा दृष्टिकोन ठेवून त्यांनी लेखन केले पहावयास मिळते. केवळ स्वांत सुखाय किंवा कौटुंबिक कविता यामध्ये त्या न गुंतता, न राहता स्त्रीविषयक जाणिवेचा त्यांनी अधिकच समृद्ध केलेल्या आहेत. सामाजिक विषमता, अन्यायकारक रूढी परंपरांना नाकारून स्त्री मुक्तीच्या जाणिवानाचा शब्दबद्ध करतात. समाजातील स्त्रीचे स्थान अधिक बळकट करण्यासाठी, तिला गुलामगिरीतून शोषित अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर त्या हल्ला करताना दिसतात. साहित्यामध्ये स्त्रीवादाला वैचारिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्याची काम त्यांनी आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून केलेले आहे. कवितेच्या माध्यमातून स्व जाणिवेचा शोध, स्त्रीअस्तित्वाचा शोध, सामाजिक बांधिलकी आणि स्त्री विषयक असणारे चिंतन त्यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून व्यक्त केलेले आहे.

'निरन्वय' हा त्यांचा पहिला कवितासंग्रह. या कवितासंग्रहातून त्यांनी प्रेम विषयक अनुभव, स्त्रीच्या शोषणाविषयीचे अनुभव, सर्वसामान्य जीवनाविषयी चिंतनगर्भ अनुभव असे विविध प्रकारचे अनुभव संयमितपणे आणि भावनाशील पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. वास्तव चित्रणाबरोबरच कधीकधी त्या प्राचीन कथा, मिथकांच्या माध्यमातून त्या आपल्या जाणिवेचा व्यक्त करतात. आपली कविता अधिक उठावदार व्हावी यासाठी त्या आपल्या परंपरा, इतिहास, संस्कृती, लोककथा आणि मिथकांचा त्या नियमितपणे वापर करताना दिसतात. समाजाला जागृत करणे, समाजातील शोषित, पीडित महिलांचे प्रश्न मांडणे हा साहित्यिकांचा

पहिला उद्देश असतो म्हणूनच नीरजा यांनी आपल्या कवितांच्या माध्यमातून स्त्रीचे असणारे दुय्यम जीवन, त्यांची होणारी शोषित अवस्था, शोकांतिका त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडलेल्या आहेत.

“अन मग

सुरेल आवाजातील जात्यावरची ओवी

श्वासात भरून राहणारे

सडासारवण आणि बरेच काही” (निरन्वय)

प्रेमाचं वर्णन करणारी ही कविता आहे. त्याच्या आठवणीत ती असलेली दिसून येते. तो जरी जवळ नसला तरी त्याचा सहवास तिला सोबत करत असतो. प्रेमाचे वर्णन करताना स्त्रीचे समर्पण त्या व्यक्त करताना दिसून येतात. स्त्रीची असणारी निष्ठा, श्रद्धा त्या कवितेतून व्यक्त करतात.

‘पश्चाताप’ ही त्यांची कविता एक मिथक असलेली राजा एडीपस याच्या जीवनावर आधारित असलेली आणि त्याला पश्चाताप झालेले कविता त्यांनी व्यक्त केली आहे. या कवितेतून शोकात्मक भावना व्यक्त होतेच त्याचबरोबर पाश्चात्य असणारा मिथकांचा देखील त्यांनी या कवितेमध्ये समर्पकपणे वापर केलेला दिसून येतो.

“ह्याच रस्त्यावरून

पोझो घोड्यावर बसून आला

अन इथूनच

जमीन तुडवीत

अन डोळ्यातील रक्तांना माखलेली

छाती बडवीस

इडीपस गेला” (निरन्वय)

वडिलांच्या रक्ताने हात माखणारा आणि आईसोबत शरीर संबंध येऊन पश्चातापाने आकांत करणारा इडिपस येथे मिथक म्हणून आणि प्रतिमा म्हणून वापरलेला आहे. पाश्चात मिथकाबरोबरच भारतीय मिथकांचा देखील त्यांनी समर्पक पद्धतीने वापर केलेला आहे. महाभारतातील भीष्माचे वर्णन करताना त्यांनी काही कविता लिहिलेल्या आपणाला दिसून येतात. संन्यस्त जीवन स्वीकारलेला भीष्म स्वतःच्याच वडिलांचे लग्न लावून देतो आणि स्वतः मात्र व्रतस्थपणाचे काटेकोरपणे पालन करतो. हे भीष्माचे असणारे विरोधाभासाचे रूप त्यांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून व्यक्त केलेले आहे- “ इथूनच भीष्मान त्याच्या बापाची / वरात आणली / अन इथूनच ईव्ह आणि साप / हसत हसत गप्पागोष्टी करत गेली. / इथच कुणा द्रौपदीची वस्त्र फेडली / आणि त्याच्याच पताका करून / इथूनच पंढरपूरची दिंडी गेली” (निरन्वय)

महाभारतातील ‘द्रौपदी’ ही एक महत्त्वाची स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. तिच्या जीवनात तिची नेहमीच अवहेलना झालेली दिसून येते आणि म्हणूनच स्त्री विषयीची जाणीव, स्त्रीची होणारी विटंबना यामध्ये व्यक्त केली आहे. द्रौपदीला वडिलांनी पणाला लावली, सासूने मुलांमध्ये वाटून घेण्यास सांगितले, नवऱ्याने तिला जुगारात मांडली, दिराने विवस्त्र केले अशी द्रौपदीच्या अस्तित्वाची कहाणी आहे. यावेळी ती बोलताना म्हणते की मी जन्मालाच आले नसते तर बर झालं असतं किंवा शरीराचा धंदा जरी केला असा तर बरं झालं असतं अशा उद्विग्न भावनेपर्यंत ती पोहोचते. म्हणजे एकूणच स्त्रीकडे फक्त उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहिले जाते याकडे ती लक्ष वेधते. स्त्रीकडे मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहणे गरजेचे आहे असे नीरजा यांना स्पष्टपणे यातून सूचित करावयाचे आहे.

“त्यापेक्षा उभी राहिले असते बाजारात

तर वंशाची काळजी मिटली असती

आणि पिढ्या आणि पिढ्या होणारी

बदनामी तरी टळली असती” (निरन्वय)

द्रौपदीच्या माध्यमातून स्त्रीच्या शोकात्म भावनेचे चित्रण त्यांनी यात केलेले आहे. ‘भोग’ या कवितेत स्त्री देहाची कशी विटंबना होते त्याचं चित्रण यामध्ये केलेले आहे.

“तेव्हापासून आजपर्यंत

किती वस्त्रेहरणे ! किती वस्त्रहरणे !” (निरन्वय)

पौराणिक कालखंडापासून ते अगदी आधुनिक कालखंडापर्यंत स्त्री देहाची विटंबनाच होताना पाहायला मिळते आणि म्हणून स्त्रीची सतत होणार ही कुचंबणा त्यांनी आपला कविताच्या माध्यमातून व्यक्त केलेली आहे. तसेच भोगवादी पुरुषी मानसिकतेवर देखील त्या यातून प्रहार करताना दिसतात.

संस्कृतीने परंपरेने स्त्रीला स्वातंत्र्य दिलेच नाही उलट पुरुषी स्वभावाला त्यांच्या स्वैराचाराला अधिकच मोकळीक दिलेली आपल्याला दिसून येते. पण आता स्त्रिया देखील आता आपली चौकट मोडायला तयार आहेत. खरे तर स्त्री ही जन्माला येत नाही ती घडविले जाते. सामाजिक दृष्ट्या हव्या त्या पद्धतीने तिच्यावरती विविध बंधने लादली जातात आणि म्हणूनच तिला समाजामध्ये दुय्यम स्थान असे देण्यात आले आहे. आता स्त्रीही या व्यवस्थेतून बाहेर पडू पाहते आहे. स्त्रीचे हे सनातन दुःख आपल्या कवितेतून व्यक्त करताना त्या म्हणतात..

“मी हल्ली मनुस्मृति वाचायला घेतलेली आहे” (निरन्वय)

यातून त्या आपल्या परंपरेच्या विरोधात भूमिका घेऊन स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतात.

ख्रिश्चन पुराण कथेत ‘इव्ह’ सफरचंद खाते आणि वासनेला बळी पडते. आज पर्यंत ही वासना एकतर्फीच भागवली गेली. कृष्णाची प्रीत संपादन करण्यासाठी सत्यभामा आणि रुक्मिणी मध्ये संघर्ष होतो. पण चारित्र्यावरून संशय घेतलेल्या सीतेला मातीत मिसळले जाते.

“कोण भामा कसली गीता !

मातीत बुडाली वेडी सीता !

प्राचीन कालखंडापासून अशी स्त्रीची अवहेलना होताना दिसून येते. सध्याच्या काळात सुद्धा सीता द्रौपदीप्रमाणेच आताच्या स्त्रियांना तशी वागणूक मिळते. म्हणून तिची अवस्था त्या व्यक्त करताना म्हणतात..... “तुही डोळ्यावर पट्टी बांधून घे /पापं दुर्लक्षिली /की, आई होणं फार सोपं असतं”

आईपण होण्यासाठीची वेदना सहन करावी लागते किंवा अन्य पापांकडे दुर्लक्ष करावा लागतं त्याचं चित्रण त्यांनी याच्या मधून केलेले आहे. अशा वेदना व्यक्त करणारी त्यांची कविता अनेक वेळा चित्रित झालेली आहे. तिथे तिच्या मनाचा कोणताही विचार केला जात नाही. ‘प्रिय आईस’ ही त्यांची कविता अशीच आशयगर्भ असलेली दिसून येते.

“नजरबंद पेटीत

जपून ठेवलेल्या

कस्तुरी देहावरून

नांगर फिरला

त्याच्या राखट हातांचा “ (वेणा)

म्हणजे तिच्या भावनेचा कोणताही विचार न करता फक्त तिच्या देहाचा वापर होताना दिसतो.

पुढे जाऊन आईच्या पदराखाली वावरताना अनेक स्वप्ने बघितली पण वाट्याला आलेले वास्तव जीवन अतिशय विदारक होते . तेव्हा त्या म्हणतात.....

“सर्वांगावरून फिरणारा हात

काळजात रुतावा

त्यावरील रेषासकट

हे माझे स्वप्न

तुझ्या उंबरठ्यात असतानाचे” (वेणा)

सुख दुःख, स्वप्ने सांगण्यासारखा हक्काचा माणूस एका सासुरवासिनीसाठी ही आईच असते. आईजवळ दुःख व्यक्त करताना ती म्हणते....

“ज्या गोऱ्यापान रंगावर

तू तीट लावायचीस

त्यावर काजळी चढली आहे” (वेणा)

मुलीच्या वाट्याला आलेलं दुःख त्या या कवितेतून व्यक्त करतात. आईने वारसा म्हणून दिलेले संस्कार आणि स्त्रीत्वाचं पारंपारिक तत्त्वज्ञान यातील मुलगी झिडकारते. बदलत जाणारे सामाजिक जीवन त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होताना दिसते. विविध प्रतिमा, प्रतिक्रातून व्यक्त होणारी त्यांची कविता विविध अंगाने व्यक्त झालेले दिसून येते. खरे तर वेणा हा त्यांचा कवितासंग्रह एक एक समृद्ध

जाणीव त्यातून व्यक्त करताना दिसून येतो. या कवितासंग्रहाला एक विचाराची धार आहे. तो अधिक प्रकर्षाने उठावदार झालेला दिसून येतो.

नीरजा यांच्या कवितेतील 'मी' ला सतत समुद्राच्या तळाचा म्हणजे स्वतःच्या अंतर्मनाचा वेध घेण्याची ओढ आहे. ही काही एकट्या कवयित्रीशी भावना नाही तर समस्त स्त्रीजीवनाची ती भावना असलेले दिसून येते. आयुष्यात स्वतःवर लादून घेतलेल्या गोष्टी जेव्हा विसरण्याचा प्रयत्न केला जातो तेव्हा त्या म्हणतात.....

“मग आपण शोधून काढतो
आपले मार्ग तळघराचे
अन उलगडत जातो
साऱ्या वेलींच्या गाठी
समुद्राच्या तळाशी पोहोचताना” (वेणा)

पती-पत्नीतील तथाकथित प्रेमाचे जाहीर प्रदर्शन घरात शोकेस मधून अल्बमच्या ढिगाऱ्यात भरवले आहे आणि तीही त्या खेळात हळूहळू सामील होत आहे याची कारणे कवयित्री शोधते तेव्हा तिला ती सापडतात. परंपरेनुसार आईने तिच्यावर केलेले संस्कारांचे वर्णन ती करते.

“लोभाची अपेक्षा ती काय
शेवटी तुझीच वारस आहे
या भोगाला वैतागून
मला मागायचे आहे
पुढच्या जन्मी
असलेच मरण
पहिल्या वटपौर्णिमेला.” (वेणा)

स्त्रीचा सामाजिक दर्जा, तिला मिळणारे दुय्यम स्थान, पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रीला भोगावे लागणारे दुःख, यातना तिच्या पदरी येणारा एकटेपणा, तिची अस्तित्व शून्यता या अनुषंगाने त्यांनी स्त्रीच्या अस्तित्वाचा शोध घेतलेला आहे नीरजाच्या वेणा या कवितासंग्रहाबद्दल शंकर वैद्य म्हणतात, “वेणा संग्रह वाचून संपताना स्त्रीची विविध रूपे डोळ्यासमोर येतात. ती सारी एक होऊन. त्यातून एक स्त्री दिसू लागते. ती संवेदनशील आहे. तिच्या डोळ्यापुढे आयुष्याची सुंदर स्वप्न आहेत. तिला तिची अस्मिता आहे. आत्मप्रतिष्ठेची जाणीव आहे.” या आत्मप्रतिष्ठेच्या जाणिवेमुळेच नीरजाच्या प्रेम कवितेत एक वैशिष्ट्यपूर्ण आलेली दिसून येते. त्यांच्या कवितेतील प्रेयसी ही सतत प्रियकराच्या प्रतिक्षेत रमलेली दिसते.

“चुरचुरणारी जखम हळुवार गोंजारत
ती तो गेल्यापासून च्या
घटका मोजू लागले
मग दिवस, महिने आणि नंतर वर्षेही”

या कवितेतील प्रियकर आणि प्रेयसी यांच्यातील नाते तणावाचे आहे याची जाणीव त्या दोघांनाही आहे.

कधीकधी त्यांच्या कवितेतील प्रेयसीची एक मापक अपेक्षा आहे आपल्याला समजून घेणारा आपल्याला जपणारा आणि आपल्या इच्छा पूर्ण करणारा आपला प्रियकर असावा अशी तिचे इच्छा असते परंतु तिचा प्रियकर मात्र हे समजून घेताना दिसून येत नाही तेव्हा ती म्हणते-हे प्रिय / तुला केव्हाच कळले नाही /भर मध्यरात्री /मोकळ्या सोडलेल्या माझ्या केसांचे/काळेभोर ढग/ तुझ्यासाठीच होते म्हणून यातील प्रेयसी स्वतःचे दुःख कुरवळताना दिसून येते पण प्रियकराचे मात्र तिच्याकडे लक्ष असलेले दिसून येत नाही

‘स्त्रीगणेशा’ हा त्यांचा तिसरा कवितासंग्रह. या कवितासंग्रहात एकूण 55 कविता आहेत सामाजिक बांधिलकी आणि जाणिव ही त्यांच्या कवितांची मुख्य वैशिष्ट्य आहेत. स्त्रीच्या अंतर्मनाचा शोध घेतलेला आहे कुठेही भडकपणा अथवा आदिखाऊ पणा नाही इतर दोन काव्य ससंग्रहापेक्षा यातील कवीही अधिक सक्षम व समृद्ध झालेली आहे. प्रथा, परंपरा, जाचक रूढींना त्या शह देताना दिसून येतात त्या म्हणतात..... “सीता सावित्री /आपला नकळत /गिरवत असतो आपण /हे शब्द /मनाच्या कोऱ्या पाटीवर /अगदी अनादी काळापासून” (स्त्रीगणेशा)

प्राचीन कालखंडापासून स्त्रीचे अस्तित्व हे आपल्या मनावर लादून घेतलेले आहे आणि ते मूकपणे शेवटपर्यंत सहन केले जाते. पण ती आता या चौकटीतून बाहेर पडून पाहते आहे संघर्ष करू पाहते आहे म्हणून ती म्हणते.....

“ती कॉम्प्युटर शिकते मुली बरोबर
आणि मुलगी शिवण टिपण
आईबरोबर.” (स्त्रीगणेशा)

नाविन्यता आणि परंपरा यांचा संगम येथे झालेला आपला पाहायला मिळतो. नीरजा यांची कविता स्त्रियांचे दुःख, त्यांच्या वेदना जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतात त्यांची झरोका ही कविता अशीच आहे तमाम स्त्री वर्गाची वेदना या झरोक्यातून मांडतात...

“कधीतरी या झरक्यातून पाहते
अनोळखी प्रदेशातील
कोणा अनामिक सखीवर होणारा
बलात्कार.” (स्त्रीगणेशा)

शोषित, पीडित, शापित महिलांचे भाव विश्व त्यांनी या कवितातून मांडलेले आहे. एकूणच स्त्रीगणेशा हा काव्यसंग्रह अधिकच असे गर्भ आणि समृद्ध असलेल्या पाहायला मिळतो. स्त्रीच्या वेदना हा काव्याचा त्यांचा केंद्रबिंदू आहे. पुरुष आणि पुरुषप्रधान संस्कृती जी स्त्री दुःखाची कारणे आहेत. तिचं संसारातील, समाजातील आणि तिच्या स्वतःच्या मनातील स्थान तिच्या स्त्री असल्यामुळे वाट्याला येणारे वेगवेगळ्या वयातील भोग अशा विविध पातळीवरील स्त्री दुःखाचे उत्कट भाव त्या व्यक्त करतात.

नीरजा यांची कविता ही स्त्रीवादातील आधुनिक दृष्टिकोन मांडणारी कविता आहे. त्यांची एक वेगळी शैली आहे. त्यांचा स्त्रीवाद हा समाज परिवर्तन घडवू पाहणारा आहे. स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाचे मूळ शोधणे आणि नंतर त्यावरती बंडखोरी करणे हा त्यांचा कवितेचा मुख्य आशय आहे. स्त्रीला मानव मुक्तीचा व्यापक संदर्भ देणे आणि जीवन मूल्याच्या माध्यमातून तिचे जीवन चित्रित करणे हे त्यांच्या कवितेचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ :

१. चिकित्सा अनुराधा पाटील आणि नीरजा यांच्या कवितेची - डॉ समाधान इंगळे
२. मराठीतील स्त्रियांची कविता : डॉ राजाराम जाधव
३. स्त्रीगणेशा, प्रतिष्ठान ,मार्च एप्रिल २००६ : वसुधा देव